

Heide, bijvoorbeeld naar diens door overlijden onvoltooide proefschrift *Gellius Faber. Pastoor in Friesland, predikant in Oost-Friesland* (Amersfoort 2002). Foken valt desondanks te prijzen voor zijn diepgravende onderzoek in het oudere scala aan bronnen en literatuur in allerlei varianten van het Neder- en Hoogduits, het Nederlands en ook het Fries. De auteur haalde daaruit diverse saillante passages ter ondersteuning en inkleuring van zijn betoog. Citaten uit de gedrukte resoluties van de Staten-Generaal vanaf 1610 had hij evengoed in het Duits kunnen parafraseren, aangezien het hier samenvattingen in modern Nederlands betreft.

Bovenstaande opmerkingen verminderen geenszins het belang van dit boek voor zowel de Oost-Friese als de Nederlandse geschiedschrijving. *Im Schatten der Niederlande* zou wel eens lang het standaardwerk kunnen blijven voor het bestudeerde gebied en onderwerp.

Joop W. Koopmans, Rijksuniversiteit Groningen

Hazelzet, K., *Verkeerde werelden. Exempla contraria in de Nederlandse beeldende kunst* (Oorspronkelijk dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2004, Leiden: Primavera Pers, 2007, 271 blz., €34,50, ISBN 978 90 5997 026 7).

Tot het midden van de zeventiende eeuw werd in de Republiek in de beeldende kunsten en literatuur veelvuldig gebruik gemaakt van zogenaamde *exempla contraria*: uitbeeldingen van ongewenst gedrag, die tot doel hadden de beschouwer of lezer te laten zien hoe het niet moest. In opvoeringen van komische toneelstukken rolden dronken hoeren en boeren over de planken, en op schilderijen en prenten werden allerlei uitwassen van menselijk gedrag getoond: van spugen tot vechten, van lallen tot poepen, en van stelen tot bedriegen. De verkeerde-wereld-didactiek, stammend uit de middeleeuwen (zie bijvoorbeeld het werk van Jheronimus Bosch), kwam in de loop van de Gouden Eeuw onder vuur te liggen: gereformeerde theologen waren bang dat de negatieve voorbeelden niet afschrikwekkend zouden werken maar tot navolging noodden, en het uitbundige gelach dat de *exempla contraria* bij het publiek teweeg moest brengen werd langzamerhand eerder als gênant dan belerend ervaren. Daar kwam bij dat onder invloed van de Verlichting een andere visie op opvoeden ontstond. Niet langer werd aangenomen dat de (jonge) mens door de zondeval tot het verkeerde geneigd was, en dat die neiging door de *exempla contraria* gehegeld en bestraft moest worden; in plaats daarvan kwam het idee op dat het kind een onbeschreven blad is, dat het beste kan worden ingevuld door het geven van goede voorbeelden.

Over deze ontwikkeling in de beeldende kunst in de Republiek gaat Korine Hazelzets *Verkeerde Werelden*. In een prachtig geïllustreerde, zeer uitnodigend en leesbaar geschreven studie analyseert zij voorbeelden van thema's uit die verkeerde-wereld-voorstellingen, met als doel chronologische ontwikkelingen in het denken over de toepassingsmogelijkheden van de verkeerde-wereld-

didactiek in de Noordelijke Nederlanden te schetsen. Het maken van goede analyses van de *exempla contraria* wordt bemoeilijkt omdat de beelden een boodschap uitdragen, of zouden kunnen dragen, die tegengesteld is aan wat getoond wordt: uiterst komische ogende scènes in herbergen moesten de toeschouwer op het gevaar van dronkenschap wijzen, zoals afbeeldingen van een wanordelijk huishouden tot een zorgvuldige planning van de huiselijke bezigheden zouden moeten leiden. Daar komt bij, stelt Hazelzet, dat afbeeldingen altijd, meer dan teksten, communicatieve problemen geven. Schilderijen en prenten kunnen niet 'spreken', en zijn beladen met ideologieën die het lastig maken tot een goede interpretatie van het getoonde te komen. Dat geldt voor de moderne onderzoeker, maar gold ook voor de vroegmoderne beschouwer, getuige de schriftelijke/tekstuele instructies die makers aan hun werk toevoegden (titels, inscripties) of de commentaarfiguren die in afbeeldingen werden opgenomen om de interpretatie van de toeschouwer in een bepaalde richting te sturen. Waar het kan, neemt Hazelzet haar toevlucht tot geschreven bronnen (emblem met name) om haar analyses te ondersteunen. Daarbij gaat ze mijns inziens iets te gemakkelijk voorbij aan het feit dat ook die geschreven bronnen, die in haar ogen wel kunnen 'spreken', ook gekleurd zijn door literaire conventies en ideologische doeleinden. In feite doet zich bij het analyseren van die bronnen precies hetzelfde communicatieprobleem voor, en kan het geschreven materiaal hoogstens gebruikt worden om de intuïtie en vermoedens van de onderzoeker te toetsen, niet om die definitief te bevestigen.

Hazelzet plaatst haar analyses en conclusies tegen de achtergrond van Norbert Elias' theorie over het voortschrijdende beschavingsproces, zoals beschreven in *Ueber den Prozess der Zivilisation* (voor het eerst verschenen in 1939, en tot op de dag van vandaag in vele talen herdrukt en toonaangevend). Zoals zij zelf aangeeft, is het inpassen van specifieke ontwikkelingen in dergelijke grote theoretische modellen geen sinecure. De werkelijkheid heeft vaak een veel grilliger verloop dan de abstracte modellen suggereren. Zo verloopt het uit de mode raken van het gebruik van bepaalde verkeerde-wereld thema's schoksgewijs: een thema kan al decennialang in onbruik zijn geraakt om dan toch nog eens op te duiken in reproducties van eerder gemaakte schilderijen, of herdrukken van eerder uitgebrachte geïllustreerde boeken.

Toch stelt Hazelzet zich tot doel een chronologische ontwikkeling te schetsen. De stelling dat de verkeerde-wereld-didactiek in de loop van de zeventiende eeuw in de Republiek in de beeldende kunsten verlaten wordt, weet zij overtuigend te onderbouwen: een achttiende-eeuwse Jan Steen kent de Republiek niet, en het aantal theologische en filosofische verhandelingen tegen het gebruik van de *exempla contraria* en tegen de lage genres waarin deze toegepast werden, neemt in de loop van de Gouden Eeuw sterk toe. Het einde van de traditie van de verkeerde-wereld-didactiek wordt door Hazelzet zo scherp gelokaliseerd in tijd en plaats.

Over het ontstaan van de traditie in de late middeleeuwen en zestiende eeuw is Hazelzet vager: haar studie gaat over de 'Nederlandse beeldende kunst' (cursivering van mij), maar wat verstaat zij precies onder 'Nederlands'? Over welke grondgebied of bestuurlijk geheel heeft zij het als ze over de late middeleeuwen en zestiende eeuw schrijft? Over het deel dat later de Republiek

zou gaan heten? Een precieze aanduiding geeft Hazelzet niet, misschien wel omdat ze zich voor dit deel van haar betoog baseert op een conclusie die Herman Pleij trok in *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* uit 1997. Hazelzet stelt eerst dat in de profane literatuur en beeldende kunst (met name in de ‘genreschilderkunst en -grafiek’) voorstellingen van verkeerd gedrag opvallend veel voorkomen (12). Voor dit verschijnsel neemt ze een verklaring over die door Pleij werd aangereikt: toen zich in de stedelijke samenlevingen een nieuwe stand ontwikkelde, de burgerij, werd de verkeerde-wereld-didactiek toegepast als methode van ‘negatieve zelfdefiniëring’ (13). De nieuwe stand van burgers wist nog niet hoe zich wél te gedragen, en zocht definiëring van het eigen gedrag daarom aanvankelijk in de afwijzing van negatief gedrag van de andere standen (boeren, adel en geestelijken). Toen de burgerij zich eenmaal gevestigd had – Hazelzet noemt als voorbeeld de rede die Barlaeus in 1632 hield bij de opening van het Amsterdamse Athenaeum Illustre –, kwam daar langzamerhand een nieuw zelfbewustzijn voor in de plaats dat negatieve zelfdefiniëring overbodig maakte. Het is op zichzelf geen onaannemelijke gedachte, maar uit het materiaal dat Hazelzet presenteert en analyseert, is niet af te leiden onder welke bevolkingsgroepen, en in welke gebieden dit proces zich precies afspeelde. Gold dit alles voor heel ‘Nederland’, en zijn de afbeeldingen die ze analyseert inderdaad door ‘Nederlandse’ burgers gereciperd, en hebben ze zo gefunctioneerd in de ‘Nederlandse’ samenleving? Hoe lastig het ook zou zijn dit op deze manier te onderzoeken, de studie had op dit punt aan overtuigingskracht gewonnen als grotere precisie was betracht.

Dit neemt niet weg dat Hazelzet een fascinerende kijk biedt op in het bijzonder de zeventiende-eeuwse burgerlijke mentaliteit in de Republiek. Geloofsovertuigingen botsten met pedagogische inzichten en opvattingen van kunstenaars, en die botsingen lieten interessante visuele sporen na die door Hazelzet op meeslepende wijze worden getoond en geduid.

Els Stronks, Universiteit Utrecht

Gunn, S., Grummitt, D., Cools, H., *War, State and Society in England and the Netherlands 1477-1559* (Oxford: Oxford University Press, 2007, xiv + 395 blz., £65,-, ISBN 978 0 19 920750 3).

Een drietal auteurs waagde zich gezamenlijk aan een vergelijkende studie over oorlog, staatsvorming en samenleving in Engeland en de Lage Landen rond 1500. Hun initiatief houdt in vorm en benadering het midden tussen brede syntheses als die van Charles Tilly of Geoffrey Parker waarin de wisselwerking tussen oorlogvoering en staatsvorming werd beklemtoond en gedetailleerde recente studies die deze verbinding problematiseren. Konden heersers door oorlogsprikelen een sterkere greep krijgen op de samenleving en potentiële tegenkrachten gemakkelijker onder de duim houden? *War, State and Society* beoogt met een concrete vergelijkende analyse een antwoord te

bieden op deze vraag. De werkverdeling van de auteurs wordt niet expliciet uitgelegd, maar valt wellicht af te leiden uit hun eerdere publicaties. Steven Gunn geldt als kenner van de vroege Tudors; Hans Cools manifesteerde zich op het terrein van de adellijke elites rond de eerste Habsburgse heersers in de Nederlanden; David Grummit, ten slotte, publiceerde vooral over de Engelsen in Calais.

Na een substantieel inleidend deel over oorlog en staatsvorming volgen drie delen over respectievelijk de steden, de edelen, en onderdanen. Elk deel valt uiteen in thema's die enige continuïteit door de hele bundel vertonen. Voor steden, edelen en onderdanen wordt een kosten-baten analyse van oorlog gepresenteerd, waarin politieke en economische aspecten aan bod komen. Daarnaast krijgt de culturele dimensie aandacht via het thema van de identiteit. Beknopte deelconclusies ronden de delen af, een gesserreerde maar heldere conclusie blikt terug op het geheel. Reeds in de inleiding komen verschillen aan bod die verder in het boek steeds terugkeren. Engeland was relatief uniform; de staat kende bovendien een vanzelfsprekender centraal gezag. In de Lage Landen waren regio's minder met elkaar verbonden en vertoonden de grotere steden evenals de belangrijkste edelen een sterkere mate van autonomie. Bovendien werd Engeland als eilandstaat minder geteisterd door oorlog en invasie dan de Lage Landen.

Het deel over de steden vergelijkt een achttal Engelse steden (York, Exeter, Canterbury, Norwich, Salisbury, Hull, Rye, Beverly) met een viertal veel grotere steden in de Lage Landen (Valenciennes, Douai, Antwerpen, 's-Hertogenbosch). De stad was voor de oorlogvoering essentieel als leverancier van manschappen en geld; voor bevoorrading, verzorging en inkwartiering van troepen. Steden konden baat hebben bij hun aandeel in de oorlog, door oorlogswinsten te incasseren (in Engeland vooral door kaapvaart) of door politieke munt te slaan uit hun dienstverlening. Anders dan de Engelse steden konden de relatief autonome steden in de Lage Landen daardoor de toenemende belastingdruk vaak afwentelen op het platteland. Oorlogvoering leidde alom echter tot intensievere contacten tussen heerser en stad – maar ook vaak tot een sterkere greep van de magistratuur op de bevolking.

In het deel over hoge adel staan vier families centraal: Percy en Howard in Engeland, Egmond en Croÿ in de Nederlanden. Hun legers bestonden aanvankelijk vooral uit persoonlijke volgelingen, maar ze raakten geleidelijk verder ingekapseld in de staatsmachinerie. Hoge edelen bleven in het vorstelijk leger belangrijke organisatoren en tussenpersonen. Afstamming, gezag en invloed werden bekroond met hoge commando's; succes werd beloond met prestige, gunsten en benoemingen. Oorlog kon voor de bevelhebbers echter ook tot vernedering en financiële debacles leiden. Zowel de kosten als de (mogelijke) beloningen vielen in de Nederlanden hoger uit. Oorlog en militair succes bleven aan beide zijden van het Kanaal een kernelement in het adellijke zelfbeeld.

Het enigszins diffuse laatste deel gaat in op de verhouding met de onderdanen: ik doe een greep uit de inhoud. Een algemene plicht tot landsverdediging werd sterker, al bleef deze in de praktijk meestal beperkt tot dienst in milities. Heersers lieten zich in oorlogstijd sterker gelden in het